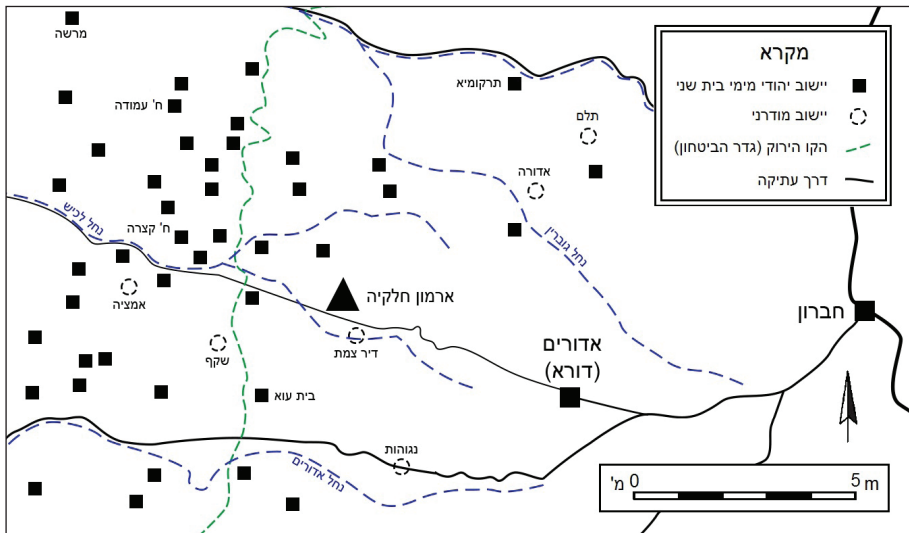

"מסתור חלקיה" – מערכת מסתור גדולה בגבול השפלה וההר

דביר רביב ובוועז לנגפורד

אתר ח'רבת אל-מורק, המוכר גם בשם "ארמון חלקיה", ממוקם בגבול שפלת יהודה והר חברון (איור 1). האתר שוכן במרכז שלוחה מתונה, הבנויה מסלע קירטוני רך מתצורת צרעה, פרט מרשה (הירש 1983), הממוקמת בגוש הגבעות המזרחי של אזור השפלה, המבותר על ידי יובליו העליונים של נחל לכיש. האתר נמצא כ-2.5 קילומטרים מזרחית לקו הירוק, באזור המיושב כיום בבתי הכפר ח'רבת אל-מורק, כפר בת של העיירה דורא. סמוך לאתר עוברת דרך מקומית המטפסת מזרחה במעלה השלוחה לעבר דורא (אדורים) וחברון. דרכים ראשיות יותר שקישרו את אזור זה עם חברון עברו קילומטרים ספורים מדרום ומצפון לאתר.

איור 1: מפת איתור (איור: ד' רביב)

על שרידים קדומים במקום דיווחו לראשונה אנשי הסקר הבריטי (Conder and Kitchener 1883: 360) וביתר פירוט אנשי מחלקת העתיקות המנדטורית, כפי שנשמר בתיק האתר השמור בארכיון רשות העתיקות במוזיאון רוקפלר. פרטים נוספים המלמדים על עושרו של האתר וכן על תקופות קיומו נמסרו על ידי משה כוכבי וצוותו שסקרו את האתר במסגרת סקר החורום בשנת תשכ"ח (כוכבי תשל"ב: 60). הסוקרים תיארו מבנה גדול שנחפר על ידי התושבים המקומיים בו נחשפו קירות וקשתות בנויים אבני גזית, עמודים, בסיסים, כותרת נבטית, שבר לוח שיש עם צלב וכתובת מקוטעת (לטינית?), וכן בורות מים גדולים

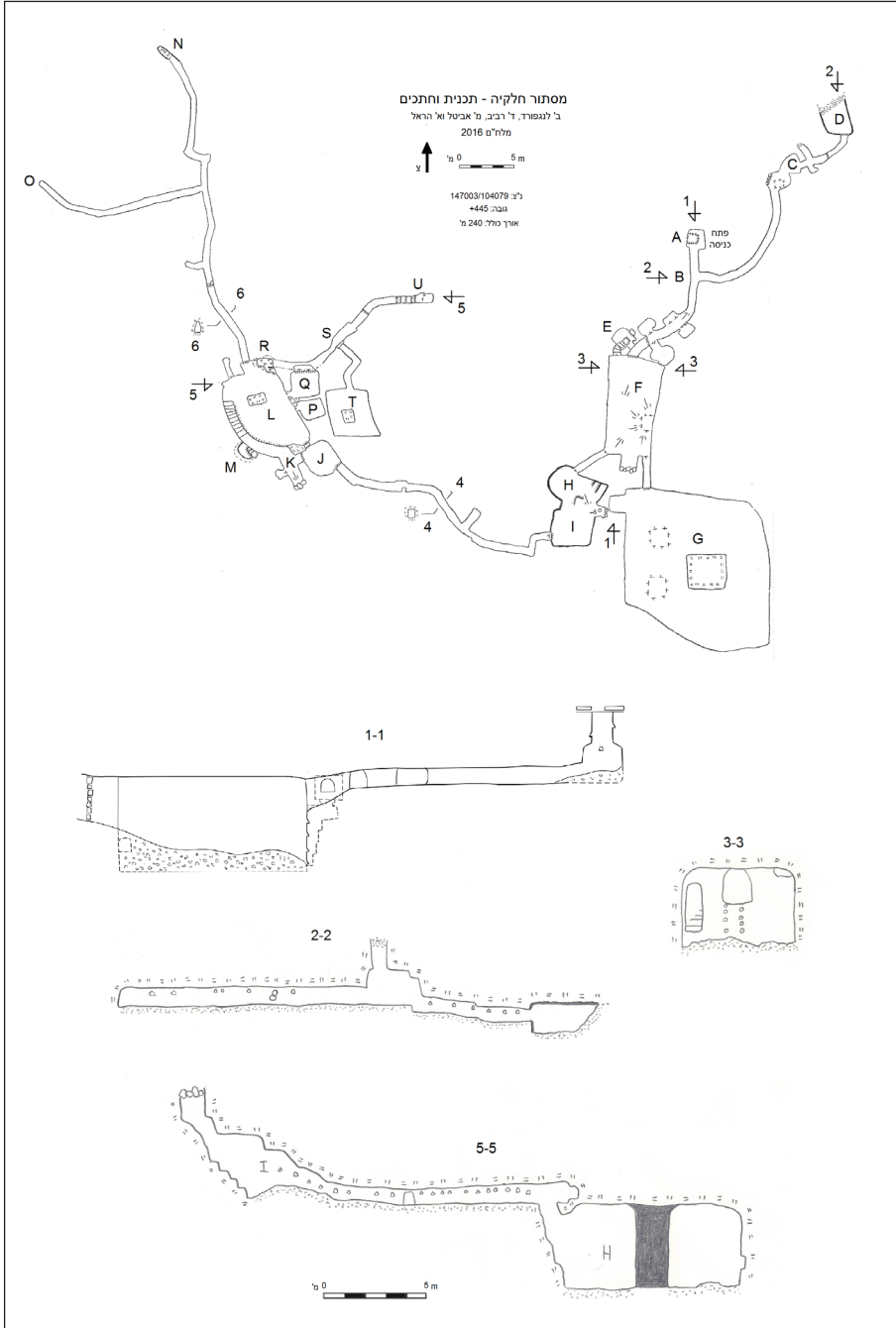
בשנת 1979 סקרו יגאל טפר ויובל שחר מערכת מסתור טיפוסית תחת האגף הצפוני של המבנה (קלונר וטפר תשמ"ז: 146–149). המערכת כוללת בור מים גדול ומחילת מסתור טיפוסית באורך של כ-37 מ'. לאור גילויה של מערכת מסתור נוספת ועל מנת למנוע בלבול תיקרא מערכת זו "מערכת המסתור הצפונית".

יהודה דגן סקר את האתר במסגרת סקר מפת אמציה (דגן תשס"ז: 71–72). הסוקר דיווח על שרידי יישוב קדום בשטח של כארבעים דונם, המכוסים כיום על ידי בתי הכפר אל-מורק. בבתי הכפר משולבים אבני בנייה קדומות ופריטים ארכיטקטוניים שונים וביניהם מערות רבות ובורות מים החצובים תחת המבנים הקדומים. עוד נמסר על חרסים מתקופות שונות ביניהן ההלניסטית, הרומית הקדומה והרומית המאוחרת. בלוח החרסים שפורסם, מוצג בין השאר קנקן המתוארך לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים (מס' 4 בלוח).

במהלך סיור שנערך באתר בכ"ז טבת תשע"ז (08/01/2016) התגלתה מערכת מסתור גדולה החצובה מתחת לאגף הדרומי של המבנה. המערכת תועדה על ידינו ובשורות הבאות נציג את תוצאות עבודת השדה החפוזה. שני הממצאים שהתגלו במערכת מאפשרים בין השאר להעריך מחדש את מועד חורבנו הסופי של האתר.

תיאור מערכת המסתור הגדולה (איור 3)

הכניסה למערכת המסתור היא דרך פיר רבוע (A) החצוב מתחת לרצפת מבנה "הארמון", סמוך לפינתו הדרום-מזרחית (נ"צ בר"י ישנה 147003/104079).³ פתח הפיר כוסה בלוחות אבן ומעליו קשת בנויה, שהייתה חלק מקירו הצפוני של אולם מחסנים מוארך. כיסוי של הפיר ומיקומו מתחת לקשת וסמוך לפינת המבנה, עשויים ללמד על כוונת המורדים להסתיר את הפתח. עומק הפיר כשלושה מ', רוחבו 1.2x0.8 מ' ובדפנותיו נחצבו שקעי עזר לטיפוס. בקרקעית הפיר חצובה מחילת מסתור טיפוסית (A-B) המובילה דרומה. רוחבה הממוצע של המחילה (בחלקה התחתון) 0.6 מ', גובהה 0.8 מ', תקרתה מקומרת והיא דומה בצורתה ובמידותיה לשאר המחילות במערכת. לאחר כשני מ' ישנו פיצול (B) ובדופנה המזרחית של המחילה נחצבה מחילת מסתור B-C. אורך מחילה זו כ-13 מ' ובדפנותיה נחצבו שקעים להנחת נרות. מחילה זו מסתיימת בחלל C, אשר בתקרתו חצוב פיר רבוע, סתום בסחף, שהוביל כפי הנראה אל עבר רצפת המבנה. מדופנו המזרחית של חלל C נחצבה מחילת מסתור C-D, המתפצלת מיד בתחילתה; מחילה קצרה מובילה דרומה ומחילה נוספת מובילה צפונה, ולאחר כשני מ' היא חסומה בסחף. מפיצול המחילות ממשיכה מחילה C-D צפון-מזרחה ולאורך דפנותיה חצובים שקעים להנחת נרות. המחילה נחצבה במגמת ירידה, המסתיימת לאחר כחמישה מ', תוך שהיא פורצת את דופנו של בור מים D (איור 4). דפנות הבור מכוסים בטיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה (פורת תשמ"ט: 69–76). טיח זה דומה בהרכבו לטיח שנמצא בחללים נוספים במערכת וכן לטיח שבתעלות הניקוז שנחשפו במהלך חפירת המבנה. המחילה פורצת את דופן הבור בחלק גבוה יחסית, באופן שאפשר את המשך השימוש בו בידי השוהים במערכת המסתור. תופעה דומה אותרה במערכת המסתור הצפונית, שם בור מס' 5 אפשר אגירת מים לצרכי המסתתרים.

איור 3: מערכת המסתר הגדולה, תכנית וחתכים (איור: ב' לנגפורד, ד' רביב, מ' אביטל וא' הראל)

איור 4: מחילה C-D פורצת את דופן של בור מים D (צילום: ד' רביב)

איור 5: מעבר ממחילה B-F לאולם F (צילום: ש' כהן)

מפיצול המחילות B ממשיכה מחילה B-F דרומה ומובילה לאחר כ-11 מ' לחלל F. לאורך המחילה, משני צדיה, חצובים חדרונים קטנים ושקעים להנחת נרות. הכניסה ממחילה B-F לקרקעיתו של חלל F נעשית בשני אופנים: האחד, בעזרת שקעי עזר לטיפוס החצובים מתחת לפתח המחילה, בדופנו הצפונית של חלל F; והשני, דרך מעבר E החצוב בדופנה המערבית של המחילה (איור 5). מעבר E כולל חדרון רבוע שבקרקעיתו חצוב פתח המוביל לבקבוקון קטן וממנו לחלל צר ומדורג המוביל לקרקעיתו של חלל F. סביב פתח הבקבוקון נחצבה מגרעת שאפשרה את סגירת המעבר. בשונה מחללי המערה שתוארו עד כה, חלל F הוא אולם מלבני גדול. אורכו כתשעה מ', רוחבו כחמישה מ' וגובה תקרתו כארבעה מ'. קרקעית החלל מלאה בקרקע כהה ובאבני בניין קדומות, שמקורם בפיר רבוע החצוב בתקרתו. החלל שימש כפי הנראה כמחסן והכניסה המקורית אליו נעשתה דרך מבוא רחב החצוב

בדופנו הדרומית. כניסה זו נסתמה במכוון על ידי אבנים גדולות, כחלק מהתקנת מערכת המסתור. בשני צדי הדופן הדרומית של החלל חצובים פתחים נמוכים המובילים למחילות מסתור. מחילה F-G, המזרחית מבין השתיים, נמשכת לאורך שלושה מ' ומובילה דרומה לאולם G. עשרות פגרי בהמות שהושלכו אל קרקעיתו של אולם זה יצרו צחנה רבה שלא אפשרה את השלמת מדידתו, ונתונו מובאים בקירוב; מידותיו 13.5x14.5 מ', גובה תקרתו לפחות 7 מ', במרכזו עמוד תמך רבוע ובתקרתו חצובים שני פירים. דפנות האולם מכוסים בטיח אפור ונראה כי שימש במקורו כמאגר מים גדול.

מחילה F-H נחצבה מפנינתו הדרום-מערבית של חלל F, אורכה כשלושה וחצי מ' והיא מובילה לחלל H. נראה כי הגישה הנוכחית לחלל היא תוצאה של התקנת מערכת המסתור וכי הכניסה המקורית לחלל H נעשתה דרך פתח החצוב בדופנו המזרחית. דפנות חלל זה מכוסות בטיח אפור ובקרקעיתו ניתן להבחין בשתי מדרגות, גם הן מכוסות בטיח. תכניתו של חלל H עשויה ללמד כי שימש במקורו כמקווה טהרה. חציבת מחילה F-H הפורצת את דופנו, הוציאה אותו מכלל שימוש והוא הוסב לשמש כחדר מסתור. מדרום לחלל H ישנו

חלל רבוע I, אשר נחצב ככל הנראה על מנת להרחיב את חלל H כחלק מהתקנת מערכת המסתור. סמוך לפינתו הדרום-מערבית של חלל I נחצבה מחילת מסתור טיפוסית I-J באורך כולל של 26 מ' (איור 6). בדומה לשאר המחילות במערכת גם לאורך מחילה זו נחצבו שקעים רבים להנחת נרות. בחלקה המזרחי של המחילה היא מתעקלת בזווית חדה פעמיים

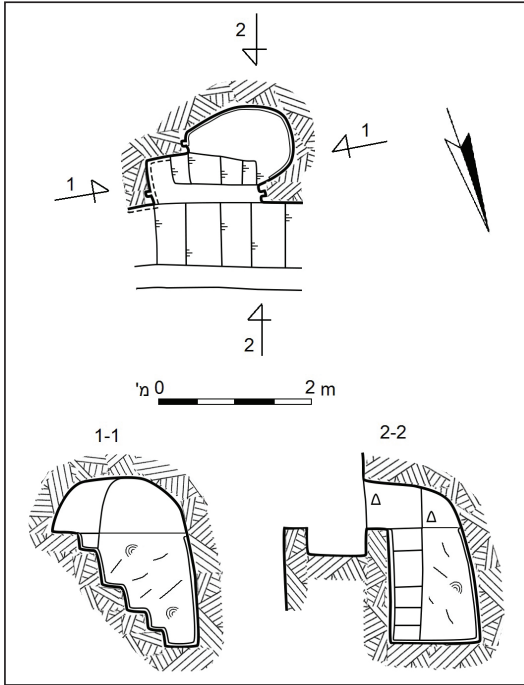
איור 6: מחילת מסתור I-J (צילום: ש' כהן)

באופן שמקשה על ההתקדמות בה. בערך באמצע המחילה חצובה בדופנה הצפונית מחילה נוספת שאורכה כשני מ' ונראה כי לא הושלמה חציבתה. בחלקה המערבי של המחילה המרכזית היא נעשית צרה באופן שאפשר לחסום אותה בעזרת אבן. מנקודת ההצרה נמשכת המחילה עוד מספר מטרים ומתחברת לחלל סגלגל (J), אשר נראה כי שימש כחדר מסתור. בדופנו המערבית של חלל זה נחצב מעבר צר המוביל לחלל K. חלל זה שימש כמבוא לאולם L ופתחו נסתם באבנים גדולות, כפי הנראה. כחלק מהתקנת מערכת המסתור. צורתו של אולם L כשל מחצבה תת־קרקעית טיפוסית (איור 7). מידותיו 10x6 מ' וגובה תקרתו כ־6 מ'. במרכז האולם חצוב עמוד תמך רבוע ואל קרקעיתו מוביל ממערב גרם מדרגות ספירלי, ברוחב של כמטר. חלל תת־קרקעי דומה, מעט גדול יותר, אותר במערכת המסתור הצפונית, שם הוסר במכוון טור המדרגות, דפנות הבור טויחו והוא הוסב לשמש כבור מים (איור 14, בור מים מס' 8).

איור 7: אולם L, מבט מחלל J (צילום: ש' כהן)

בדופנו הדרום-מערבית של אולם L, צמוד לגרם המדרגות, נחצב מקווה טהרה קטן M (איורים 8-9). המקווה כולל חמש מדרגות צרות וגבוהות יחסית המובילות לקרקעיתו של חדרון טבילה קטן. צורתו של החדרון סגלגלה ודפנותיו טויחו בטיח אפור. תעלה קטנה החצובה לאורך גרם המדרגות אפשרה להוביל מים מפני השטח ולמלא את המקווה. לאור הנתונים שבידינו לא ניתן לקבוע מתי בדיוק נחצב ושימש מקווה טהרה זה. הטיח המכסה את דפנותיו מתוארך באופן כללי לתקופה הרומית הקדומה. לאור מיקומו של המקווה

איור 8: מקווה M, תכנית וחתכים (איור: ד' רביב)

איור 9: מקווה M (צילום: ד' רביב)

בלב המערכת התת־קרקעית, כחמישה מ' מתחת לפני השטח, ובשונה ממקווה טיפוסי שהכניסה אליו נעשית דרך מבוא ישירות מפני השטח, ייתכן ששימש בימי מרידות היהודים ברומאים. גם צורתו, הכוללת מדרגות גבוהות וצרות, וכן מידותיו הצנועות יחסית, עשויים ללמד כי נחצב ו/או שימש בעת מצוקה. בהשערה זו נכונה ניתן לצרף מקווה זה לסדרת מקוואות שאותרו במערכות מסתור ומיקומם עשוי ללמד כי נחצבו ו/או שימשו בזמני מצוקה. מתקנים כאלו אותרו למשל במערכת המסתור הגדולה בחורבת עמודה (קלוניר וטפר תשמ"ז: 197-196; מס' 13 בתכנית) ובמערכת 31 בחורבת מדרס (שם, 144 מס' 3 ו-6 בתכנית).⁴

בדפנות אולם L חצובים חמישה פתחים המובילים למחילות וחדרי מסתור. בדופן המזרחית, בסמוך לקרקעית האולם, נחצבו שני פתחים צרים המובילים לשני חדרי מסתור (Q, P) המחוברים ביניהם במעבר צר. בדופן הצפונית של אולם L נחצבו שתי מחילות. המחילה המערבית מבין השתיים, קצרה יחסית (שני מ') ונראה כי לא הושלמה חציבתה. ממזרח לה נחצבה מחילה L-N שהיא הארוכה מבין המחילות במערכת ואורכה כ-30 מ'. לאורך מחילה זו חצובים שקעים רבים לנרות ובחלקה הצפוני היא

מתעקלת בזווית חדה פעמיים. המחילה מסתיימת בקטע מוצף מים (N) וייתכן שבהמשכה היא מובילה לבור מים הפעיל כיום וממוקם ממערב למבנה. בדופנה המזרחית של מחילה

L-N חצובות שתי מחילות, אחת קצרה (שני מ') והשנייה באורך של כ-14 מ', בדפנותיה חצובים שקעים להנחת נרות והיא מסתיימת בחסימת סלע (O).
 בפינה הצפון-מזרחית של אולם L, חצוב בתקרת האולם פיר אנכי (R) המוביל לאגף נוסף במערכת. הכניסה לאגף זה מקרקעית אולם L כרוכה בטיפוס מאומץ של 6 מ', לצורך כך הותקנו במקום מדרגות ושקעי עזר לטיפוס (איור 10). פיר R מוביל למחילה

איור 10: פיר R (מימין) ופתח מחילה L-N (משמאל) (צילום: ש' כהן)

R-U הנמשכת מזרחה לאורך כ-20 מ'. גם בדפנות מחילה זו חצובים שקעים להנחת נרות. כשמונה מ' מזרחית לפיר R ישנו פיצול מחילות (S) בו המחילה העיקרית נמשכת מזרחה ומחילה נוספת מתפצלת דרומה. המחילה הפונה דרומה (S-T) נמשכת לאורך שישה מ' ומובילה לחדר מסתור T. פתח המחילה ניתן לחסימה כעדות המגרעת החצובה סביבו. בדפנות המחילה נחצבו שקעים להנחת נרות והיא מתעקלת

בזווית חדה פעמיים. פתח הכניסה לחדר מסתור T ניתן לחסימה אף הוא ולמרגלותיו חצובה מדרגת עזר. מידות החדר 4x4.5 מ', תקרתו בגובה 1.3 מ' ובדפנותיו חצובים שקעים להנחת נרות. מפיצול המחילות נמשכת מחילה R-U צפון-מזרחה ולאחר כשני מ' היא נעשית צרה, באופן שאפשר לחסום אותה בקלות. מנקודה זו ממשיכה המחילה מזרחה ולאחר כשישה מ' מתרחבת מעט, תקרתה מתרוממת והיא הופכת למעין מבוא מדורג המוביל אל עבר פני השטח (U). פתח הכניסה סתום במפולות הכוללות אבנים חרוכות, קורות עץ מפוחמים ומסמרי ברזל גדולים (איורים 11-12). ממצאים אלו מלמדים על מבנה שחרב בשריפה תוך קריסתו מפני השטח לתוך המבוא המדורג. בינות לאבני המפולת נמצא נר רומי עגול (נר דיסקוס) ומפוחם (איור 13).

איור 12: אחד מעשרות המסמרים שנתגלו בינות למפולות במבוא מדורג U (צילום: ש' כהן)

איור 11: מפולות ואבנים חרוכות במבוא מדורג U (צילום: ש' כהן)

איור 13: נר רומי עגול שנתגלה בינות למפולות במבוא מדורג U (צילום: ש' כהן)

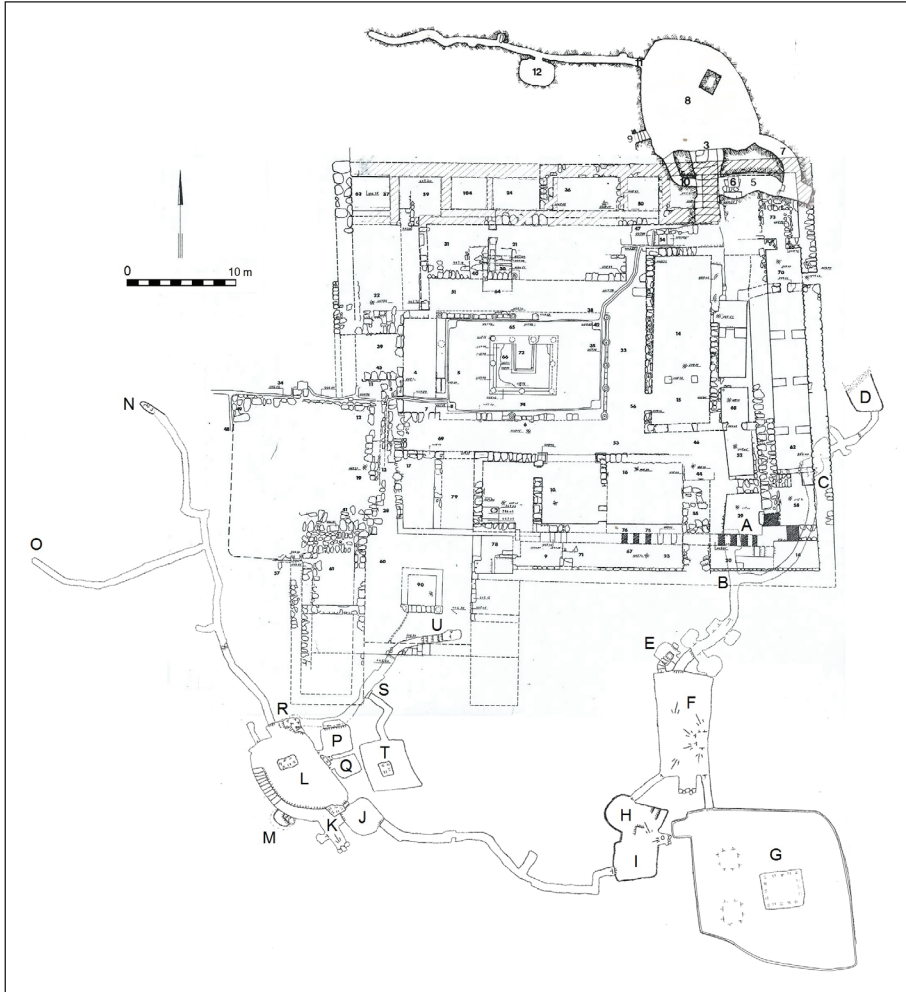
דיון

אורכה הכולל של מערכת המסתור שלפנינו מסתכם בכ־240 מטרים (!) והיא אחת המערכות הגדולות המוכרות כיום ביהודה. מערכת זו מתאפיינת בחציבה נאה ואיכותית ומצטרפת לקבוצת מערכות גדולות שתועדו באזור שמדרום וממזרח לבית גוברין, באתרים הבאים: ח' עמודה, ח' אל־בס, אחוזת חזן, ח' עיטון, ח' נקיק, רסם א־רסום, ח' רפייע וח' מדרס (לתיאור מערכות אלו ראו קלוניר וטפר תשמ"ז).

המערכת מורכבת מחללים ומיתקנים קדומים, מקטעי חיבור בין היחידות ומאגפי מסתור טיפוסיים (מחילות וחדרי מסתור). חיבורם יצר מערכת תת־קרקעית מרשימה בגודלה שהכילה חדרי מסתור ושהייה גדולים וקטנים, בורות מים, מקווה טהרה ומחילות. בין החללים הקדומים ראויים לציון מאגר מים ומחצבה גדולים אשר יכלו לשמש לאחסון, אספקה וכן שהייה והתארגנות לעשרות רבות של מורדים ולפרקי זמן ממושכים.

למערכת היו לפחות שניים־שלושה פתחי כניסה בשלב המסתור, כולם מתוך מבנה "הארמון" (איור 14). פתחים נוספים שהיו ממוקמים מחוץ לתחום המבנה, נחסמו באבנים גדולות. פתחים אלו השתייכו למיתקנים קדומים, כדוגמת חללים F (חדר אחסון), H (מקווה) ו־L (מחצבה). סתימת פתח הממוקם מחוץ לשטח הארמון נמצאה גם במערכת המסתור הצפונית, שם נסתם פתח מס' 9 שהוביל לבור המים הגדול מס' 8.

בנוסף לפתחי הכניסה קיימים פתחים נוספים שכפי הנראה לא נסתמו. פתחים אלו אפשרו נתיבי בריחה למקרה של פריצת אויב למערכת או כפתחי אוורור. יצירת מערכת אוורור התבקשה לאור גודלה של המערכת ואולי בשל בעיית העשן והחום שפלטו הנרות הדולקים; מאות שקעים להנחת נרות נחצבו בדופנות המחילות וחללי המסתור השונים. השקעים נחצבו לרוב בצד אחד של המחילות ובמרחקים קצובים (של 1–1.5 מ') זה מזה. המחילות נחצבו בקפידה ובמתאר אחיד וניכר כי החוצבים ידעו את כיוון התקדמותם. בחלק מהמקרים נחצבו מחילות קצרות (במתכונת אחידה של כשני מ') או כאלו שמסתיימות בפתאומיות, אלו שימשו כפי הנראה כמחילות הטעיה.

איור 14: מערכת המסעות הגדולה משולבת בתכנית הארמון (עיבוד מתוך: דמתי תשמ"ג)

פתחים פנימיים שסביבם נחצבו מגרעות מלמדים על היערכות להצבת אבני חסימה, תוך בידוד אגפים שונים במערכת. מתקני הנעילה שנמצאו (בעיקר במעבר E ובפיר R) מלמדים בין השאר על אפשרות לנתק את הארמון מסביבתו תוך מניעת הגישה אליו מתוך מערכת המסעות.

המערכת שלפנינו כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים האופייניים למערכות מסעות מימי מרידות היהודים ברומאים: מחילות בעלות חתך טיפוס, מתקני נעילה, שינויי מפלס, פניות בזווית חדה, חדרי מסעות, שקעים לנרות, שקעי עזר לטיפוס, שילוב חללים תת־קרקעיים קדומים, סתימה מכוונת של פתחים ומחילה הפורצת דופן של בור מים באופן

שאפשר לשהים במערכת את המשך השימוש בו בהסתר. אין ספק כי חציבת מערכת זו הייתה מבצע עצום שדרש תכנון, ארגון, ידע ומוטיבציה שרק הכרח והכוונה מגבוה יכלו לצרפם יחד.

ברחבי המערכת נמצאו שברי כלי חרס רבים המתוארכים למאות א'–ב' לסה"נ. בין הממצאים שנצפו: קנקנים, סירי בישול, פכים, קערות ונר מקורצף. חלק מהממצאים אופייניים למאה ה"א' לפסה"נ–המאה ה"א' לסה"נ וניתן לשייכם לשלבי פעילות קדומים, אם כי לא מן הנמנע שהמערכת או חלקים ממנה הותקנו ושימשו כבר במרד הראשון.

סימני חפירות שוד שנצפו בכל רחבי המערכת מלמדים על ממצאים נוספים שנשדדו ממנה. ראוי לציון נר רומי עגול (נר דיסקוס) המתוארך למאה ה"ב' לסה"נ ואשר מאפשר לתארך את "שכבת החורבן" שנמצאה על ידינו למרד בר־כוכבא. בסיום עבודת השדה ועיבוד התכנית התברר, באופן מפתיע, כי המבוא המדורג ובו "שכבת חורבן" במערכת המסתור, ממוקם בדיוק מתחת לנקודה שבה עמד שער הכניסה למבנה. במהלך החפירה התגלו במקום זה ממצאים המצביעים על שריפת השער. החופר תיאר את הממצאים במקום כך: "שרידי שריפה ומסמרי־ברזל גדולים מאד שנתגלו ליד השער מעידים, כי לשער היו דלתות עץ גדולות ועבות, שנפרצו והועלו באש בעת כיבוש הארמון" (דמתי תשמ"ג: 119). נראה כי שרידי קורות העץ שנמצאו מתחת לפני השטח השתייכו אף הם לשער ועל כן יש לתארך את החורבן לימי מרד בר־כוכבא.

במהלך חפירת המבנה הבחין החופר בשני שלבים סטרטיגרפיים: השלב הראשון כולל את "הארמון בשיא תפארתו" והשלב השני כולל את התקנת מערכת הניקוז והקמת מספר חדרים נוספים בחלקה המערבי של החצר (דמתי תשל"ז: 110). השלב הראשון תוארך לשלהי ימי הבית השני ואילו השלב השני תוארך לימי המרד הראשון ברומאים. לאור הממצאים החדשים המתווספים זה עתה, ייתכן לראות בשלב השני פעולות שיקום שנעשו במקום במהלך התקופה שבין המרידות נגד הרומאים ואת חורבנו הסופי של האתר אפשר לתארך לימי מרד בר־כוכבא, כפי שכבר הציע זיסו (תשס"ב: 204). התקנת מערכת ניקוז (או לפחות חידושה), המשויכת לשלב השני, עשויה הייתה לסייע במניעת הצפות במערכת התת־קרקעית ובניקוז המים לחללים שנותרו בשימוש המסתתרים (חללים D, M ואולי חלל G ובור המים שאותר ממערב למבנה).⁵

על רגעי המאבק האחרונים של המורדים המתבצרים אל מול חיילי הצבא הרומי ניתן ללמוד משכבות השריפה שנחשפו ברחבי המבנה. מפולות השריפה שכיסו את הפתח למרגלות השער וכן שרידי פיח שנחשפו במהלך החפירה מעל פתח הכניסה הנוכחי, סמוך לפינה הדרום־מזרחית של המבנה (דמתי תשל"ט: 51), עשויים ללמד על ניסיון לחנוק את המורדים השהים במערכת בעשן. אירוע מעין זה נזכר בתלמוד: "עישנו עלינו בית, עישנו עלינו מערה..." (בבלי יבמות קט"ו, ע"א; לדיון במקור זה ובמקורות חז"ל אחרים המשקפים את תופעת המסתור ראו ספראי תשע"ב: 33–44). במהלך התיעוד הנוכחי לא נצפו במערכת עצמות אדם, אולם ייתכן שהם עדיין טמונים תחת הסחף הרב המכסה את קרקעית המערכת. אפשרות נוספת היא שהעצמות הובאו לקבורה בשלב כלשהו לאחר המרד. בשל אי מציאת עצמות אדם לא ניתן לקבוע מה עלה בגורלם של המסתתרים במערכת.

מן הנתונים שבידינו לא ניתן לקבוע אם היה "ארמון חלקיה" מיושב במהלך התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים. מכל מקום, אופיו המבוצר של המבנה, הימצאותו בלב אזור מיושב ביהודים ושליטתו על דרך העולה משפלת יהודה להר חברון, וודאי הפכו אותו ליעד מועדף על המורדים; אלה התמקמו במבנה ואולי אף הפכו אותו למפקדה אזורית. המורדים ערכו במקום פעולות ביצור שכללו בין השאר את שיקום החומות, הוספת חדרים וחציבת שתי מערכות מסתור תוך התקנת מערכת ניקוז. אולמות הענק ששולבו במערכת הגדולה אפשרו לכוח גדול של מורדים להיערך להתקפות על יחידות של הצבא הרומי ולהסתתר בסיומן. המבנה המבוצר ומערכות המסתור תחתיו הם דוגמה קלאסית לדבריו של קסיס דיו: "הם (היהודים) תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם במחילות ובחומות..." (תרגום על פי ב' איזק; אופנהיימר תש"ם: 12).

רשימת מקורות

- אופנהיימר א' תש"ם. מרד בר־כוכבא – ייחודו ומחקרו. בתוך א' אופנהיימר, עורך. **מרד בר־כוכבא**. ירושלים. עמ' 9–21.
- ברוך י' תשנ"ז. מצודות דרכים ביהודה בתקופת הבית השני. **מחקרי יהודה ושומרון** ו: 125–135.
- דגן י' תשס"ז. **מפת אמציה (109)** כרך 2: האזור הדרומי. ירושלים.
- דמתי ע' תשל"ח. ח' אל מורק. **חדשות ארכיאולוגיות** לג: 5–6.
- דמתי ע' תשל"ז. ארמון חלקיה. בתוך מ' ברושי, עורך. **בין חרמון לסיני, יד לאמנון**. ירושלים. עמ' 93–113.
- דמתי ע' תשל"ט. ח' אל־מורק, ארמון מבוצר. **חדשות ארכיאולוגיות** סז–סח: 51–52.
- דמתי ע' תשמ"ג. ארמון חלקיה. **קדמוניות** 60: 117–121.
- הירשפ' 1983. **בית־גוברין, מפה גיאולוגית**. המכון הגיאולוגי. ישראל.
- זיסו ב' תשס"ב. **הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי ימי הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- כוכבי מ' תשל"ב. הסקר בארץ יהודה. בתוך מ' כוכבי, עורך. **יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**. ירושלים, עמ' 19–89.
- ספראי ז' תשע"ב. תופעת המסתור כפי שהיא משתקפת במסורת חז"ל. בתוך א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג, עורכים. **במעבה ההר, מחקרי הר אפרים ובנימין** א: 33–44.
- פורת י' תשמ"ט. טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד' עמית, י' הירשפלד וי' פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ־ישראל**. ירושלים. עמ' 69–76.
- פלג־ברקת א' 2007. **העיטור האדריכלי ההרודיאני לאור הממצאים מחפירות הר־הבית, ירושלים**, עבודת דוקטור, חלק ב': רשימה ביבליוגרפית ואיורים, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- פלג י' תשע"ג. מונטאר מופיה – אתר מבוצר מתקופת הבית השני בצפון בקעת הירדן. **מחקרי יהודה ושומרון** כב: 125–134.
- קלונר ע' וטפר י' תשמ"ז. **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל אביב.
- שבטיאל י' תשע"ג. טהרה בזמני מצוקה – תופעת מקוואות טהרה במקלטי מצוקים בגליל והדומה לה בארץ בנימין. **במעבה ההר** ב: 101–118.

Conder C. R. and Kitchener H. H. 1883. *The Survey of Western Palestine: Memoirs III: Judaea*. London.

הערות סוף

- 1 ממצאי החפירה טרם פורסמו במלואם ולדברי החופר (בע"פ) החומר נזרק או נשאר במשרד הקמ"ט בחברון ובכך אבדו עקבותיו.
- 2 המערכת התגלתה בסיור שנערך באתר לציון יום השנה השמיני לזכרם של דוד רובין ואחיקם עמיחי ז"ל. במהלך הסיור גילו המטיילים פיר חצוב מתחת לרצפת ה"ארמון", המוביל למערכת תת־קרקעית גדולה ולא מוכרת. כחודש לאחר מכן נערך ביקור נוסף במקום בהשתתפותם של אנשי המרכז לחקר מערות (מלח"ם), צוות מדריכי בית ספר שדה כפר עציון, אנשי מדרשת חברון, מרכז סיור ולימוד סוסיא ומתנדבים נוספים, ביניהם שחר כהן (צילום), אביב דורות (סמח"ט יהודה), דוד סעייד וגיא דרך. תודתנו נתונה לכולם. הכנת המאמר נעשתה בתמיכתן של קרן רוטנשטרייך וקרן קושיצקי של המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן.
- 3 הכניסה הגלויה למערכת מתוך רצפת המבנה שנחפר מעלה את השאלה כיצד לא הייתה מוכרת עד כה. עיון בפרסומי החפירה מצביע על היכרותו של החופר עם מערכת תת־קרקעית חצובה מתחת למבנה: "מתחת למבנה נמצאה מערכת חדרים תת־קרקעית חצובה היטב בסלע, אשר נמשכת אל מחוץ לגבולות הווילה" (דמתי תשל"ל: 5); "מתחת לארמון נמצאה מערכת חדרים מסועפת החצובה בסלע" (דמתי תשמ"ג: 117). בפרסום נוסף מתאר החופר כניסה למערכת תת־קרקעית באגף הדרומי של המבנה: "מתחת לאחת הקשתות נחשף פתח חצוב בסלע היורד אל חדר תת־קרקעי גדול חצוב אף הוא" (דמתי תשל"ט: 51). מבירור שנעשה עם החופר מסתבר שהכיר את מערכת המסתור הגדולה אך לא היו בידי אמצעים לתעדה.
- 4 על תופעת מקוואות טהרה שנחצבו במקלטי מצוקים ושימשו בזמני מצוקה ראו שבטיאל תשע"ג: 101–118.
- 5 כאנקדוטה נציין שאם אכן מערכת הניקוז נבנתה/חודשה כחלק מהתקנת מערכות המסתור, ייתכן שחלקיה בן שמעון, אשר שמו נחרת על אבן קירוי של אחת התעלות, היה אחד המורדים ולא בעל האחוזה המקורי.